

УДК 332.14-4.01

БЕЛОКОЛОС О. Є.,
здобувач Дипломатичної
академії України при МЗС
України

КВЕБЕКСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ КАНАДИ: ДЕСЯТЬ РОКІВ ПІСЛЯ РЕФЕРЕНДУМУ 1995 РОКУ (до історії питання)

У статті досліджується квебекське питання в канадській зовнішній політиці. Автор аналізує історію розвитку сепаратистських поглядів Квебеку. Розглядаються вплив США та Франція на вирішення питання, а також провідна роль «Парті Кебекуа» у процесі відокремлення Квебеку. Автором подається сучасний соціально-економічний розвиток провінції Квебек та її політичні спрямування. Ключові слова: Квебек, «парті Кебекуа», «Фронтвизволення Квебеку», квебекський сепаратизм.

Більше десяти років минуло з часу проведення доленосного Референдуму 1995 року, коли більшість населення Квебеку віддали свої голоси за збереження цієї провінції у складі Канади. Однак, питання забезпечення територіальної цілісності країни і досі робить дану проблематику надзвичайно чутливою з точки зору відносин між федеральним центром і провінціями, а також політичного, економічного, соціального і культурного розвитку Канади та безпосередньо відбивається на її поведінці в міжнародному середовищі.

Слід зазначити, що переважна більшість канадських дослідників розглядає Квебекське питання саме в контексті внутрішньополітичної проблематики. Найбільш докладним і повним дослідженням питання Квебеку у зовнішньополітичній площині є праця Гранатштайна і Ботвела «Пірует: П'єр Трюдо і канадська зовнішня політика». В ракурсі тогочасного франко-американського політичного протистояння розглядає дане питання Жан-Батіст Дюрозель у відомій «Історії дипломатії від 1919 року до наших днів». Відомий канадський історик Роберт Ботвелл бачить цю проблематику у світлі канадсько-американських

відносин. Радянські дослідники, зокрема В. Олександров, надають перевагу внутрішньо-політичному підходу.

Після смерті в 1959 році авторитарного Прем'єра Дюплессі, який «залізною рукою» правив Квебеком протягом 18 років, в провінції розпочалася так звана «М'яка революція», яка була підтримана широкими верствами населення і полягала у суттєвій лібералізації всіх сторін суспільного життя, включаючи економіку, освіту і культуру. В авангарді складного реформування стала Ліберальна партія, яка здобула впевнену перемогу на виборах 1962 року.

Разом з тим, швидкі суспільні зміни стали детонатором появи сепаратистського руху. Користуючись значним невдоволенням франкомовного населення панівним становищем англомовної еліти Монреалю, зокрема в економічній сфері, сепаратисти, впродовж незначного часу, здобули значну підтримку серед молоді, студентів та певної частини інтелігенції провінції. В березні 1963 року найбільш радикально налаштована сепаратистська група – «Фронт визволення Квебеку» (FLQ) заявила про закладення двох вибухових пристроїв в Монреалі і Вестмонті, розпочавши тим самим довготривалу кампанію терору під гаслом створення «Незалежного Квебеку»¹.

Значний імпульс даний рух отримав внаслідок відомої заяви Президента Франції Шарля де Голля 24 липня 1967 року. Жан-Батіст Дюрозель змальовує ці історичні події таким чином: «Генерал де Голль здійснив візит до Канади. За згодою, не без труднощів досягнутою з федеральним канадським урядом, він дістав змогу зупинитися спершу у Квебеку та Монреалі, де переважає французька мова. Зустрінутий збудженим натовпом, генерал де Голль у своїх висловлюваннях зайшов набагато далі, ніж дозволяли рамки культурних зв'язків між Францією та її колишньою канадською колонією, втраченою у 1763 році. 24 липня в Монреалі під час імпровізованої зустрічі, на яку де Голль викликав натовп, він надав своєму виступові чисто політичного характеру: «Цього вечора тут, а також упродовж дороги, я відчуваю атмосферу, подібну до Визволення... Уся Франція знає, бачить і чує те, що тут відбувається. Хай живе Монреаль, хай живе Квебек, хай живе вільний Квебек, хай живе Французька Канада, хай живе Франція». Слова «Хай живе вільний Квебек», а також «канадські французи», замість «франкомовні канадці», припали до смаку тим колам, що боролися за незалежність Квебеку. ...Цей виступ де Голля викликав велике невдоволення не тільки більшості англомовних канадців, але й британців, оскільки Канада є домініоном Великої Британії, а також і американців, найближчих сусідів Канади, які не потерпіли б розпаду її на декілька територій»².

Можна також сказати, що такий розвиток подій спровокував появу впродовж року нової пар-

тії – «Парті Кебекуа» (Parti Quebecois), налаштованої на відокремлення Квебеку під гаслами «суверенітет і асоціація» (sovereignty-association), що передбачала незалежність провінції при збереженні економічних зв'язків з Канадою.

Реакція офіційної Оттави на заяву Президента Франції, що викликала значний резонанс у всій країні, була досить жорсткою. Виступаючи в Палаті Громад Парламенту 28 листопада 1967 року Прем'єр-міністр Канади Пірсон зазначив: «Я вважаю, що ця заява викривила частину історії Канади, неправильно представила певні сучасні події і невірно передбачила майбутнє. Ця заява не була лише коментарем канадської внутрішньої або зовнішньої політики, яку можна було б ігнорувати. Це було втручання глави іноземної держави в наші справи. В такому вигляді це є неприйнятним. Без сумнівів, пане Спикере, в даному випадку ми не можемо терпіти, щоб глава іноземної держави або уряду давав рекомендації відносно курсу політичних або конституційних дій, які б могли зруйнувати Канадську Конфедерацію та єдність Канадської Держави. Майбутнє Канади, пане Спикере, буде вирішуватись канадцами і саме в Канаді»³.

Ще більш загострилося квебекське питання в канадській зовнішній політиці після того, як в січні 1968 року Квебек отримав запрошення щодо участі у Міжнародній конференції міністрів освіти франкомовних держав в Габоні за відсутності аналогічного запрошення на адресу федерального уряду. Враховуючи значну тогочасну активізацію культурних та інших зв'язків між Квебеком і Францією, офіційна Оттава небезпідставно бачила ініціативу останньої за діями згаданої африканської держави.

Уряд Канади на чолі з обраним у 1968 році Прем'єр-міністром від Ліберальної партії П'єром Трюдо чітко усвідомлював небезпеку створення прецеденту, який де-факто сприяв би утвердженню Квебеку в якості незалежного суб'єкта міжнародних відносин. Тому офіційна Оттава зайняла жорстку позицію, вважаючи, що лише вона може представляти інтереси всієї Канади у зовнішній сфері. Шляхом певного тиску та компромісів уряду вдалося вирішити це питання, зокрема, домовившись про те, що офіційна делегація Канади на Конференції по створенню організації Франкофонії буде очолена федеральним представником при заступнику-представнику від провінції Квебек. Відхід Шарля де Голля з політичної сцени та дві поспіль перемоги Ліберальної партії на виборах в Квебеку дозволили розрядити ситуацію і певним чином нормалізувати згодом канадсько-французькі відносини.

П'єр Трюдо твердо вірив у те, що зовнішня політика країни має, серед іншого, об'єднувати англо і франко канадців. У виступі з нагоди укладення угоди з Нігером 19 вересня 1969 року він на-

голошував: «Канада, яка має 6 мільйонів франкомовних громадян, є природною частиною франкофонної родини... Участь у організації Франкофонії є продовженням канадської двомовності в міжнародному масштабі. Таким чином, це є фундаментальним і водночас постійним елементом нашої політики. Я вважаю, що наша двомовність повинна відображуватись не лише шляхом співробітництва серед франкомовних громадян, але й в нашій зовнішній політиці, зокрема, в міжнародних організаціях»⁴.

Незважаючи на такі жести з боку Оттави, непримиримі сепаратисти не полишали своїх планів щодо створення «Незалежного Квебеку». Вони вважали, що суттєва дестабілізація політичної ситуації в країні підштовхне федеральний уряд до переговорів з ними. Однак, викрадення активістами FLQ в жовтні 1970 року Британського торговельного аташе Джеймса Кросса і провінційного Міністра праці П'єра Лапорте, яке спричинило так звану «Жовтневу кризу» викликало лише обурення з боку федерального уряду і спричинило запровадження Закону про військовий стан (War Measures Act), що супроводжувалось патрулюванням армійськими підрозділами вулиць Монреалю і чисельними арештами членів FLQ. Навіть вбивство П'єра Лапорте терористами не призвело до зміни в позиції уряду, який лише дав згоду на виїзд викрадачів Джеймса Кросса на Кубу в обмін на його визволення.

Проблема Квебеку стала найгострішою внутрішньополітичною проблемою Канади, її вплив став все більше відбиватись на багатьох аспектах політики канадського уряду. Терористичні дії сепаратистів відштовхнули від них переважаючу більшість квебекців, а безкомпромісна позиція Трюдо під час кризи посилила позиції лібералів в Квебеку і в Канаді в цілому⁵.

Все це згодом призвело до витиснення FLQ з провінційної політичної сцени і зникнення цієї організації, від рук якої з квітня 1963 року загинуло 6 осіб.

Незважаючи на ці події, сепаратистські настрої продовжували домінувати в 70-х роках серед політичних сил провінції. В 1979 році «Партія Кебекуа» ініціювала референдум щодо відділення від Канади. В ході підготовчої кампанії Прем'єр-міністр Трюдо декілька разів особисто виступав перед населенням провінції, підкреслюючи різнобічні переваги Квебеку в якості складової частини Канади і дезавуюючи наміри сепаратистів. 20 травня 1980 року 59,6% квебекців проголосували за те, щоб їхня провінція залишилась у складі Канади. При цьому, досить вагомий внесок у поразку сепаратистів був зроблений найбільшим сусідом і стратегічним партнером Канади – США, до думки яких прислухалися як уряд, так і населення Квебеку. Гіпотетично, враховуючи геополітичні реалії, лише за умови ви-

знання Вашингтоном незалежності Квебеку, провінція могла б відбутися як самостійна держава.

Роберт Ботвелл, відомий канадський історик і професор Університету Торонто, відзначав, що тогочасний Посол Сполучених Штатів в Оттаві Томас Ендерс радив Президенту Картеру відносно того, що саме існування єдиної, а не фрагментарної Канади є стратегічним інтересом США. При цьому, американським дипломатом використовувались такі аргументи: Канада є однією з небагатьох держав в світі з надійно функціонуючою демократичною системою; канадсько-американські економічні відносини розвиваються на взаємовигідних засадах і можуть зазнати збитків внаслідок політичних ускладнень; Канада має федеративний устрій, який є знайомим для американців; теоретичне ослаблення Канади може створити внутрішні і зовнішні проблеми для США⁶.

Під час візиту до Нью-Йорку в січні 1977 року, Прем'єр Квебеку Левек не зміг, навіть шляхом пелювання до певних історичних аналогій, перекопати американські ділові кола в тому, що відокремлення його провінції не викличе потрясінь, яких звичайно побоюється бізнес. Значно, більш успішним був візит Трюдо до Вашингтону в лютому того року. Таким чином, публічно зайнявши нейтральну позицію щодо відносин між Квебеком і Оттавою, офіційний Вашингтон дав зрозуміти, що він довіряє Трюдо.

В середині 90-х років сепаратисти спробували в черговий раз реалізувати свої прагнення щодо створення незалежної держави. Після перемоги на виборах в вересні 1994 року, «Партія Кебекуа» на чолі з Жаком Парізі ініціювала відповідні слухання в Парламенті провінції, а також уклала 12 червня 1995 року угоду щодо координації дій під час проведення Референдуму про відокремлення від Канади з федеральною партією «Блок Кебекуа» та провінційною – «Аксьйон демократік дю Квебек».

Питання, винесене на Референдум звучало досить складно і завуальовано: «*Чи погоджуєтесь Ви, що Квебек повинен стати суверенним, зробивши формальну пропозицію Канаді щодо нового економічного і політичного партнерства в рамках Закону відносно майбутнього Квебеку та угоди, підписаної 12 червня 1995 року?*». При цьому, мався на увазі проєкт Закону про майбутнє Квебеку, що у преамбулі містив декларацію про суверенітет⁷.

Слід зазначити, що на той час по всій Канаді розпочалися бурхливі дискусії щодо статусу Квебеку. Зокрема, федеральний уряд на чолі з Жаном Крет'єном, намагаючись певним чином розрядити ситуацію, пішов на визнання Квебеку в якості «особливого суспільства» (distinct society), тобто суспільства, яке відрізняється французькою мовою, унікальною культурою та континентальною системою права.

Разом з тим, серед значної частини англомовного населення зростало роздратування сепаратистськими вимогами Квебеку, які небезпідставно розглядались в якості перманентного шантажу решти країни. Своєрідним «охладжуючим душем» для сепаратистів стали дебати в Парламенті Канади навколо питання забезпечення прав корінних народів провінції, чисельність яких на той час становила близько 60 тис. осіб (6 племен), а також обговорення можливих економічних наслідків відокремлення, пов'язаних з виключенням Квебеку з комфортного бізнес-середовища Північноамериканської зони вільної торгівлі (НАФТА)⁸.

І знов Сполучені Штати «підставили плече» своєму сусідові. В ході візиту Президента США Клінтона в Оттаву в лютому 1995 року, американський лідер мав 25-хвилинну зустріч з лідером «Блоку Квебеку» Бушаром, під час якої останній намагався переконати американську сторону, що незалежний Квебек буде дружньою країною-сусідом США і висловився на підтримку збереження умов вільної торгівлі. Однак, жодної конкретної відповіді він не отримав. Президент США лише висловив вдячність за можливість отримати інформацію щодо позиції прибічників незалежності Квебеку з «перших вуст»⁹.

Зазначивши, що питання Квебеку є суто внутрішньо канадською справою, американський Президент, тим не менш, наголосив на тому, що його країна має «чудові відносини з сильною і об'єднаною Канадою». Виступаючи перед членами парламенту Канади в перший день візиту, Клінтон, згадавши слова колишнього Президента США Гаррі Трумена під час його перебування в Оттаві в 1947 році, зазначив: «Видатні досягнення Канади у справі забезпечення національної єдності і прогресу шляхом компромісу, витримки і терпіння можуть бути предметом для корисного вивчення братніми націями. Ці слова звучать сьогодні так само актуально, як і тоді». Ще більш конкретно він висловився в ході гала-обіду в Музеї цивілізацій, перефразувавши де Голля і проголосивши двома мовами тост: «Не хай живе Канада!» (*Long live Canada – Vive le Canada!*)¹⁰.

В даних умовах, 30 жовтня 1995 року 50,56% населення провінції віддали свої голоси за збереження Квебеку у складі Канади. При цьому, 60% франко-канадців проголосували за суверенітет Квебеку, а більш ніж 90% англомовних громадян провінції підтримали ідею щодо існуючого статусу Квебеку.

Слід зазначити, що на останніх виборах в Національну Асамблею провінції Квебек, що пройшли 14 квітня 2003 року перемогла Ліберальна партія, яка отримавши 76 місць із досить значним відривом випередила сепаратистські налаштовану «Парті Кебекуа» – 45 місць. Згідно з існуючою процедурою, Лідер Ліберальної партії Жан Шаре (Jean Charest) очолив Уряд Квебеку.

Вважалось, що після Референдуму 1995 року квебекський сепаратизм, на думку багатьох експертів, був «скоріше мертвий ніж живий», однак, результати федеральних парламентських виборів 2004 року, в ході яких представники федеральної партії – «Блок Кебекуа», отримали 54 місця у Палаті Громад, свідчать, що ця ідея ще має багато своїх прихильників. Водночас, вважається, що провести черговий референдум з питання відділення від Канади буде можливо лише у разі перемоги «Парті Кебекуа» на наступних виборах в провінції.

Характеризуючи сьогоденний Квебек, можна відзначити, що 83,8% експорту провінції спрямовується до США. В даній провінції виробляється до половини канадської гідроенергії, добуваються мідь, боксити, нікель, уран. Поряд з такими традиційними галузями, як сільське господарство, переробка деревини, легка промисловість, металургія та електроенергетика, в провінції активно розвиваються виробництво телекомунікаційного обладнання, аерокосмічна галузь, програмне забезпечення, сучасна хімічна та фармацевтична промисловості, біотехнології тощо. 47,7% високотехнологічного експорту Канади виробляється в Квебеку. В тримільйонному мегаполісі Монреалі, що є економічним і культурним центром провінції зосереджені представництва сотень банків, транснаціональних корпорацій, штаб-квартири ряду міжнародних організацій, в т. ч. Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО).

Квебек має давні традиції у підтримці та розвитку активних міжнародних контактів, зокрема, ще в 1882 році було призначено першого постійного представника Квебеку у Франції. Дана провінція також має близько 500 угод з регіонами інших країн про співробітництво у сферах сільськогосподарства, освіти, енергетики, транспорту, телекомунікацій, охорони навколишнього середовища. Представництва Квебеку є на всіх континентах. Зокрема, його офіси знаходяться в Нью-Йорку, Бостоні, Чикаго, Атланті, Парижі, Лондоні, Римі, Берліні, Відні, Барселоні, Пекіні, Шанхаю, Токію, Гонконгу.

Дивлячись певною мірою «крізь пальці» на досить активну діяльність Квебеку за кордоном, основними напрямками якої є економіка і культура, Департамент закордонних справ Канади, водночас, досить жорстко реагує на намагання інших країн встановити контакти з провінцією без інформування Оттави про свої наміри.

В ситуації, коли після федеральних виборів 2004 року в Канаді було сформовано Ліберальний уряд меншості на чолі з Полом Мартіном, якого впливовий «Економіст» назвав «Паном Невпевненість», на Оттаву значно посилюється тиск з боку усіх провінцій з різного роду вимогами¹¹. Так, 14 лютого 2005 року була підписана угода між Оттавою і провінціями Ньюфаундленд і Лабрадор та Нова Скосша про перерозподіл на користь даних

провінцій частини прибутків від видобутку нафти на шельфі Атлантичного узбережжя Канади. Додаткові вимоги виставила й провінція Онтаріо.

В цьому зв'язку відомий канадський журналіст і політолог Ричард Гвін, захищаючи позицію колишнього Прем'єр-міністра П'єра Трюдо стосовно «єдиної Канади» та критикуючи появу в оттавських владних коридорах ідеї щодо так званої «асиметричної федерації», зазначив, що якщо раніше з вимогами щодо преференцій виступав лише Квебек, сьогодні, користуючись слабкістю уряду, претензії висувають й інші провінції, зокрема, найбільш населена і економічна могутня провінція Онтаріо. «Що ж відбуватиметься? Кожен буде займатися власними питаннями. ... Конфедерація буде менш міцною. Це не буде добре. Однак, це те, що станеться», – застеріг він¹².

Стосовно сьогоденного Квебеку, можна зазначити, що так званий «спонсорський скандал», що вибухнув в лютому 2004 року, коли в результаті розслідування, проведеного Генеральним аудитором Канади Шейлою Фрейзер, набула широкого розголосу інформація щодо непрозорого і нецільового використання загальнодержавних бюджетних коштів, передбачених для пропагування ідей федералізму в цій провінції, вплинув негативним чином на популярність Ліберальної партії і призвів до збільшення підтримки населенням провінції «Парті Кебекуа».

Вбачаючи небезпеку у зростанні сепаратистських настроїв та виходячи з вимог відносно представлення інтересів Квебеку у міжнародних організаціях, зокрема, ЮНЕСКО та СОТ, Уряд Канади пообіцяв провінції більш уважно підходити до забезпечення інтересів Квебеку у зовнішній сфері. Водночас, Міністр закордонних справ Канади П. Петтігроу наголосив, що в епоху глобалізації Квебек має діяти у зовнішній сфері в унісон з Оттавою. «Ми повинні знайти шляхи співпраці з Урядом Квебеку», – зазначив він¹³.

Наразі важко передбачити перебіг подій після можливої перемоги «Парті Кебекуа» на наступних парламентських виборах в провінції. Згідно з опитуваннями, проведеними в жовтні 2005 року, тобто через 10 років після Референдуму 1995 року, 49% населення провінції підтримали ідею проведення чергового Референдуму, а 48% – відповіли «Так» на питання, що виносилося на голосування 10 років тому. Більше того, 59% квебекців вважають, що на наступному Референдумі перемогу отримають саме представники ідеї відокремлення¹⁴.

Унікаючи відкритої дискусії відносно даної проблематики, офіційна Оттава (в даному випадку мається на увазі ліберальний уряд, оскільки, на початку 2006 року на виборах перемогу отримала Консервативна партія) вважає, що «забезпечення перебування Квебеку у складі Канади в майбутньому полягає у необхідності збільшення привабливості Канади з точки зору переваг її громадянства»¹⁵.

Висновки

- Впродовж значної частини сучасної історії Канади питання Квебеку перебувало в центрі уваги як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

- Хоча, після останніх провінційних виборів квебекська проблематика дещо відійшла на другий план, дане питання продовжує залишатись серед актуальних тем і так, чи інакше, відбивається на поведінці країни на міжнародній арені.

- Стратегічний партнер Канади – США незмінно виступали і, виходячи з власних інтересів, вірогідно й надалі виступатимуть на підтримку збереження її територіальної цілісності.

- Ідея можливого відокремлення Квебеку не втрачає своєї популярності, свідченням чого є збереження досить високої популярності «Парті Кебекуа», і продовжує певною мірою впливати на визначення майбутнього Канади.

ПОСИЛАННЯ

(Endnotes)

¹ Don Gilmor «Canada: a peoples history», Volume II, The Canadian Publishers, – P. 254–274.

² Жан-Батіст Дюрозель, «Історія дипломатії від 1919 року до наших днів», Київ, «Основи», 1995, – P. 619.

³ Arthur E. Blanchette «Canadian Foreign Policy, 1945-2000: major documents and speeches» the Golden Dog Press, – P. 231.

⁴ Arthur E. Blanchette «Canadian Foreign Policy, 1945-2000: major documents and speeches» the Golden Dog Press, – P. 230–237.

⁵ В. В. Александров, Курс лекцій «Новейшая история 1939–1975 гг.», Москва, «Высшая школа», – 1977, – P. 542–544.

⁶ Andrew Cohen and J.L. Granatshein «Trudeau's shadow: the life and legacy of Pierre Elliot Trudeau», First Vintage Canada Edition – P. 218–220.

⁷ <http://www.thecanadianencyclopedia.com/index.cfm?PgNm=TCE&Params=J1ARTJ0010730>

⁸ <http://www.parl.gc.ca/information/library/PRBpubs/bp412-e.htm>

⁹ «Moderate, responsible» Bouchard meets Clinton; BQ leader seeks to reassure U.S. about sovereignty», The Ottawa Citizen, February 24, 1995, P. A4.

¹⁰ «Clinto joins federal side in unity fray; Careful words don't conceal clear message», The Ottawa Citizen,

February 24, – 1995, P. A1.

¹¹ «Mister Ditchers and his distracting fiscal cafeteria», The Economist, February 19, 2005 P. 35.

¹² Richard Gwin, «Confederation at Risk», The Embassy, March 2, 2005 P.3.

¹³ Rheel Seguin «Quebec will work with Ottawa in representing Canada abroad», «Globe and Mail», September 15, 2005, P A3.

¹⁴ Brian Laghi, «Quebec still torn on future in Canada», Globe and Mail, October 22, 2005

¹⁵ Brian Laghi, «The new Quebec dynamic», Globe and Mail, October 22, 2005

Belokolos O. E. The Quebec question in the foreign policy of Canada: ten years after the referendum of 1995 (to the history of the question)/ Diplomatic Academy of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine.

The Quebec question in the Canadian foreign policy is examined in the article. The author analyses the history of the development of the separatist views of Quebec. The influence of USA and France on the question tackling, as well as the leading role of the «Partie Québécois» in the process of separation of the Province of Quebec is considered in the article.

Key words: Quebec, «Partie Québécois», «the front of liberalization of Quebec», the separatism.

Белоколот О. Е. Квебекский вопрос во внешней политике Канады: десять лет после референдума 1995 года (к истории вопроса)/ Дипломатическая академия Украины при МИД Украины.

В статье исследуется квебекский вопрос в канадской внешней политике. Автор анализирует историю развития сепаратистских взглядов Квебека. Рассматривается влияние США и Франции на решение вопроса, а также ведущая роль «Парти Кэбэкуа» в процессе отделения Квебека. Автором подается анализ современного социально-экономического развития провинции Квебек и его политические направления.

Ключевые слова: Квебек, «Парти Кэбэкуа», «Фронт освобождения Квебека», квебекский сепаратизм.

Стаття надійшла до редколегії 10.09.2009

Прийнята до друку 12.10.2009